УДК 81:81'34

Ормонбекова А.О.
Эл аралык инновациялык университет

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК ПЛЕОНАЗМДАР

Тил ар дайым кыймылда болуп, өнүгүп турары, бул сырткы жана ички себеп-өбөлгөлөр менен шартталары белгилүү. Эгер тилдин ички өнүгүүсүн диалектикалык жактан алып карай турган болсок, мындай бир парадоксалдуу көрүнүшкө күбө болобуз: **үнөмчүлүк жана арбынчылык, артыкбаштык.** Бул эки кубулуш тең тилдин өзгөрүп-өнүгүшүнө өз таасирин тийгизбей койбойт, ошондуктан алар окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келатат. Биз макалабызда, максатыбызга ылайык, булардын ичинен **арбынчылык, артык баштык** маселесине гана токтолмокчубуз. Арбынчылык, артык баштык кубулушу жалпы тил илиминде **плеоназм** *(гр. pleonastos-ашык, артык баш)* термини менен белгиленип жүрөт.

Бул жагынан алганда, плеоназм жөнүндө кеп болгондо, жеке алынган сөз эмес, а сөз айкашы, болгондо да бир түгөйү артык баш, ашыкча болгон, бирок белгилүү бир кырдаалда аны кошуп айтпай коюуга мүмкүн болбогон сөз айкаштары көңүлгө алынышы керек. Демек, "семантикалык жактан бири-бирине жакын же синонимдеш келип, бир түгөйү логикалык жактан артык баш, ашыкча болгон", бирок аны колдонбой коюуга мүмкүн болбогон сөз айкашы **плеоназм** же **плеонастикалык айкаш** деп аталат. Эмне үчүн артык баш сөздү колдонууга мажбур болобуз? Бул мындай жагдай - шарт менен түшүндүрүлөт: логикалык жактан алганда, ойго тактык киргизүү, аны толук берүү, стилистика-эстетикалык жактан алганда, ойду экспрессивдүү-көркөм берүү. Төмөндө фразеологиялык плеоназмдарга ушул багытта талдоо жүргүзмөкчүбүз.

Оозеки кепте да, жазуу кепте да фразеологиялык сез айкашына улай, ошол эле айкаш туюндурган маанини же ага жакын маанини билдирген сөз же сөз айкашы да айкашып айтыла берет: *көз байланган күүгүм, көзгө сайса көрүнгүс караңгылык, чычкан мурду жөргөлөгүс жыш токой, кой үстүнө торгой жумурткалаган жыргал заман, биттин ичегисине кан күйган* ж.б.

Мындай сөз тизмектерде фразеологизмдер менен ага айкашкан сөздөр бирдей эле түшүнүктү билдиргендиктен, өз ара синонимдик катышта болушат. Ал эми семантика - стилистикалык муктаждыктан улам синонимдерди белгилүү бир контекстте бирге колдонууга мажбур болобуз, фразеологиялык плеоназмдарды да кепте чогуу урунуу да дал ушундай эле зарылчылыктан улам жаралат. Мындай логика-көркөмдүк муктаждык, биздин оюбузча, төмөнкүлөр:

1) фразеологизмдерге улай айкашкан жеке сөз же сөз айкашы фразеологизмдердин маанисин чечмелеп түшүндүрөт;

2) ойду кенен, так жана элестүү, курч берүүгө жетишүү, бул аркылуу ой - пикирдин эмоционалдуу - экспрессивдүүлүгүн арттыруу;

3) сүрөткердин көркөм ой-максатына дал келүүчү ыргакты камсыз кылуу.

Бул муктаждыктардын кайсынысы жетектөөчү, кайсынысы көмөкчү роль ойнойт деген суроо коюунун деле кажети жок. Анткени булар бири - бири менен өз ара тыгыз байланышып, бири экинчисин шарттап, толуктап турат. Белгилүү бир контекстте үчүү тең эле катышат, бирок катышуу денгээли ар кандай болушу ыктымал, ал эми бул болсо микро же макроконтекст аркылуу гана дайын болот. Анда айрым мисалдарга талдоо жургузуп көрөлү:

1. *Бул кемпирдин үйүн досум тапты (анткени үйгө баарыдан мурда ал*

муктаж эле), ал бир күнү **чечекейи чеч боло кубанып,** *кирип келди. (Б.У'.)*

2. *Атам бала кезде козу кайтарып жүрүп, козуларын жамыратып ийгени үчүн,* **көзү бозоруп дөөгүрсүп** *турган бай атамды камчы менен башка-көзгө койгулап сабаптыр (М.А.).*

3. *Ал жеткен көр жемечи жана айласыз битир. Мындайча айтканда,* **битин сыгып, канын жалаган сараң** (Алыбаев).

4. *Те коргондун этек жагынан сүт ак сайрап, кайра бир убакта ал дагы магдырап, үлгүрөп, түн түбүнө чөгүп,* **кулак-мурун кескендей жымжырт (Т.К.).**

5. **Ал биттин ичегисине кан куйган шуулдаган** *жигит эле* (Т.С.).

6. *Агасынан тируулой бөлүнгөн кыз тамак да ичпей* **көз жашын көл кылып боздоп** *гана отурат* (С.Э.).

7. *Мен алтымыш таянып азынап турган чагымда* эмес, **эне сүтү оозумдан кетелек эселек** *күнүмдө да эч кимге алдаткан эмесмин* **(М.Т.).**

8. *Бир* **суук ооз шүмшүк** *бар, Шүмшүктө далай түйшүк бар* (Т.М.).

9. *Амир Темир көргөндүн* **учу-кыйырына көз жеткис чексиз зор** *өлкөсү өзүнүн көзү өткөн соң, жок дегенде, чачылбай жүз жылга бүтүп турбады* (Т.К.).

10. *Сени менен сүйлөшкөн адам* **көзгө сайса көрүнгүс караңгы** *түндө жол жүргөн жолоочуга окшойт* (Ж.М.).

11. *Поезд өтпөй калган ара-чолодо талаа бети* **кулак-мурун кескендей, көчкү жүрүп кеткендей ың-жыңсыз тунжурап турат (Ч.А.).**

12. *Окууга өтүп калса, бая баланчанын баласындай болуп деп* **көзгө көрүнүп, эл оозуна илингиси** *бардыр* (С.Ө.).

13. **Сөөгүнөн суу чыгып,**
Ичи ачышып кеткени ("М").

Жогоруда үч типтеги мисалдар берилди:

1) фразеологизмдерге маанилик жактан жакын сөздөрдүн айкашып айтылышы;

2) фразеологизмдерге сөз айкашынын айкалышы;

3) маанилери жакын же синонимдеш фразеологизмдердин бирге колдонушу. Алгачкы сегиз сүйлөмдүн *1-5* = жана 7-син ала турган болсок, андагы сөздөр {*кубанып, шуулдаган, эселек)* толуктоо, чечмелеп, тактоо милдетин аткаргандыгын, ушул милдет башкы орунда тургандыгын көрөбүз; ал эми 2-3-4-6-8-сүйлөмдөрдөгү сөздөр (*дөөгүрсүп, сараң, жымжырт, боздоп, шүмшүк)* айкашкан фразеологизмдердин маанилерин тактоо менен катар аларды күчөтүп-курчутат, эмоционалдуу - экспрессивдүүлүгүн арттырат, бул ошол сөздөрдүн өздөрүнүн керт башына камтылган эмоционалдуу-нарктоочу, экспрессивдүү *(дөөгүрсүп, сараң, боздоп, шүмшүк)* сөздөрү өз алдынча турганда эле терс эмоцияны жаратып, терс бааланат; *жымжырт* - жеке турганда эмоция менен баалоону туюндура албайт, бирок "өтө тынч" деген маанини күчөтөт, т.а., экспрессивдүүлүгүн арттырат) маанилеринен да айкын сезилип турат. Тогузунчу мисалдагы сөз (*чексиз),* үстүртөн караганда, фразеологизмдин маанисин («өтө чоң, чеги жок») күчөтүү милдетин аткарып жаткандай көрүнөт, чындыгында, ал бул маани менен катар "өтө кубаттуу, өтө күчтүү" деген маанини күчөтүп-курчутат, мында аймактын (өлкөнүн) ээлеген көлөмүн эмес анын күчүнүн көлөмүн (теңдештиги жоктугун) берүү көңүл чордонунда турат, ошондуктан автор буга кошумча дагы бир аныктагычты *(зор)* колдонот, буларды *(чексиз, зор)* автор атайы урунат, бул болсо эмнени максат кылганынан (теңдешсиздикти көрсөтүү) кабар берет; чексиз маанисинин көлөмүн ого бетер жайылтып күчөтөт. Бул - бир. Экинчиден, алар сүйлөмгө өзгөчө бир ыргак берип турат, ал автордун

же каармандын ой ыргагына дал келип, анын психологиялык уйгу-туйгусун да кошо чагылдырат. Айтор, бул сүйлөмдө чечмелөө да, ыргак да, эмоционалдуу-экспрессивдуулук да баары тең, биздин оюбузча, камыр-жумур жуурулуша берилген.

Экинчи типтеги мисалда фразеологизмге айкашкан плеоназм тибиндеги сөз айкашы *(караңгы түндө)* тактоо, чечмелөө эмес, баарыдан мурда, "караңгылык" маанисин дагы тереңдетип күчетүү, бул аркылуу аңгемелешип жаткан каармандын бирине таандык өзгөчөлүктү таасын, элестүү ачып берүү милдетин көздөгөндүгү айкын сезилет (Буга биз микротекст менен таанышкан соң толук ынанабыз.). Он биринчи мисал өзүнө камтыган көркөм кабар боюнча, төртүнчү сүйлөмгө өтө жакын турат, атүгүл экөөндө тең бирдей эле "кулак-мурун кескендей" фразеологизм колдонулат да, өздөрү айкашкан сөз, же сөз айкаштары менен бирдикте, "өтө жымжырт" деген маанини туюндурат. Бирок, ошентсе да, экөөндө айырмачылык да бар, бул, биринчиден, сүйлөмдүн сандык көлөмүнө байланыштуу болуп саналат. Айталы, сүйлөмдүн сандык көлөмүно өзгөртүү киргизип, *поезд өтпөй калган ара-чолодо талаа бети* **кулак-мурун** кескендей ың-**жыңсыз тунжурап** турат десек сүйлөмдүн мазмунунда өтө олуттуу деле өзгөрүү болбойт, т.а., мында деле "өтө жымжырттык" мааниси берилет, бирок ал автордун оюн толук, кеңири жана так бере албай калат. Дааналап айтканда, автор жөнөкөй гана "өтө жымжырттыкты" эмес, а "тунжураган өтө жымжырттыкты" берүүнү көздөгөн, бул максатын ишке ашыруу үчүн *кулак-мурун кескендей* фразеологизминен маанилик нюансы боюнча айырмаланган *көчкү жүрүп кеткендей* фразеологизмин колдонууга мажбур болгон. Ошентип, автордун поэтикалык ою катмарланган: өтө **жымжырттык+тунжуроо+тунжураган өтө жымжырттык.** Демек, өтө жымжырттыктагы маанилик нюанстарды так, элестүү жана таасирдүү берүүдө суйлөмдүн сандык көлөмүн автор чеберчилик менен кеңейте билген. Ал эми 12-13-сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер (*көзгө көрүнүп, эл оозуна илингиси; сөөгүнөн суу чыгып, ичи ачышып)* бир-биринин маанисин чечмелөө, тактоо жана толуктоо, бул аркылуу автордун оюн таасирдүү, жеткиликтүү берүү милдетин аркалап турат. Мисалы, "элге таанылып" маанисин эки фразеологизмдин бири (же *көзгө көрүнүп,* же *эл оозуна илинип)* аркылуу берсек деле болот, бирок мындай кырдаалда "элге таанылуу" маанисин толук, даана туюндура албай калат; **ичи ачышып** фразеологизми болсо өзүнүн синоними болгон **сөөгүнөн** суу **чыгып** фразеологизминин лексикалык да, эмоциялык да маанисин тактап турат, экөө биригип келип, "жан кыйналуу", "ичи күйүү" өңдүү маанилерди, каармандын психологиялык ал-абалын жеткиликтүү берүүгө өбөлгө түзгөн.

Адабияттар:

1. Ажибекова Г.Д. Причины появления лексических плеоназмов в современном казахском языке // Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. – Ф., 1984.
2. Болгонбайулы Асет, Калиулы Габдолла. Казирги казак тилиниң лексикологиясы жана фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997.
3. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. - М., 1976.
4. Муратова Э., Усубалиев Б. Кыргыз тилиндеги плеоназмдар //Илим жана жаштар. – Б., 2002.
5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Изд-во АСТ», 2001.